

Nagy Pál

Források és adatok cigányok katonáskodásának történetéhez a 19. század első feléből

Cigányok a hadseregben

A helytartótanácsi rendeletek az 1770-es évek végétől egy szisztematikus integrációs politika részeként szorgalmazták a cigányok katonának adását, s a vármegyei tervezetekben is újra és újra felbukkant ez a javaslat. 1779-ben helytartótanácsi rendeletben írták elő, hogy a cigány katonákat nem lehet szabadságotolni, a szabadságon levőket pedig vissza kell hívni alakulataikhoz. 1781-ben módosították a rendeletet, s azokat, akik igazolni tudták, hogy van miből megélniük, el lehetett bocsátani, illetve szabadságra lehetett küldeni. 1783-ban újabb rendelet született: a cigány katonákat hat év után lehet leszerelni, de csak akkor, hogyha becsületesen viselték magukat és elbocsátásuk után tisztességes földműves, iparos vagy napszámos munkával tudják biztosítani a megélhetésüket. (Nagy 1998: 445–447)

A 18. század hetvenes évei és a 19. század közepe között mindennapos volt cigány legények katonává kényszerítése. Különösen azokat fenyegette ez a veszély, akik elszakadtak közösségüktől, vagy ideiglenesen elhagyták azt. 1775-ben pl. az akkor kb. 17 éves Ignác Péter „oláh” (beás!) cigány fiú csak annyi időre távozott el családjától Toponáron (Somogy m.), hogy a kútnál megitassa a lovakat. Katonákkal találkozott össze, akik azonnal megfogták, 100 rénes forintért váltotta ki az apja¹. 1799-ben a Torna vármegyei Szögliget helység előljárósága fogatott meg két cigány férfit katonának. A bíró így számolt be róla a főszolgabírónak:

A N(eme)s Vármegye Parantsolatya szerint fogtunk két katonának valót egy Czigánt a Gergei Úr emberét gyerekes házasa, de máskép Istentelen rontó; kár tévő, a masik Kotsis Mihály, ezt a tzigánt az Ura ki vette kezűnkől, se N(eme)s Varmegye részire, se templomba nem jarand, tsak tsavarog, ez a Kotsis Mihály tilalmas törő kár tévő hogy fogni mentek kést fogot, és azt ki

¹ Somogy Megyei Levéltár (SML). IV. 10. bb. Az Inquisitiones annorum 1785–1806. c. iratcsoportban.

*vévén kezéből mást fogot, azzal akarta verni a Birákat, és újra vidlát kapot rajok, tavaly is a nagy károkat meg tetette, se holyan hitű, szóval oda való.*²

A Helytartótanács Departamentum Zingarorum osztályának 1786. évi megszüntetése után megszűnt a tervszerű, civilizatorikus szemléletű cigánypolitika, s azzal együtt annak átgondolt katonapolitikai céljai is esetlegessé váltak. Ezzel egyidejűleg megváltozott a hadviselés jellege, s a katonáskodás presztízse, összefüggésben az inszurrekciós hadszervezet egyre szembetűnőbb válságával. A csataterek egyre inkább mészárszékké váltak, a katona alakja köré fonódó mítosz, a hősiesség nimbusza pedig foszladozott. A napóleoni háborúk időszakának, illetve a reformkornak a kötéllal fogott katona lett a sajátos alakja. Gyakoribbak lettek a szökések is (ezt a helytartótanács által a törvényhatóságokhoz továbbított szökevénylisták, valamint az elfogott szökevények elleni perek megsokasodásából tudjuk). Az 1810-es évektől gyakran bújkáltak szökevény katonák a somogyi erdőkben, a diverticulumokban³, csárdák közelében. Találunk közöttük lengyeleket, olaszokat, délszlávokat, a Habsburg-birodalom német nyelvterületeiről származókat és cigányokat is.

A katonáskodás sajátos forrásai

A 1924. évi brüsszeli levéltáros világkonferencia óta a történeti iratok rendezése a proveniencia elv alapján történik, azaz iratképzők szerint. Korábban a pertinencia elv szerinti rendezés volt az elsődleges, azaz a tematikus csoportosítás. A kétféle rendezési elv a magyarországi levéltárakban, különösen az 1848 előtti iratoknál, nem válik következetesen külön. Gyakori, hogy egy-egy nagyobb fondon belül több kisebb, speciális témák szerint kialakított irategyüttes is található.

A vármegyei levéltárak némelyikének egyik sajátos tematikus csoportját alkotják a „Militaria” elnevezésű irategyüttesek. Ezekbe általában egy-egy időszak katonai vonatkozású forrásait gyűjtötték össze különféle altémák szerinti iratsomók létrehozásával. Somogy vármegyében a neme-

² Statny Oblastní Archív (Kassa). Torna vármegye levéltára, 700. lt. sz. *Görgey János főszolgabíró iratai 1793–1799*. 318. doboz.

³ A *diverticulum* jelentése általában „dűlő, telek”. Esetünkben a külterületi lakóhely egy sajátos típusát kell értenünk alatta, amely nem azonos a pusztával.

si közgyűlés levéltárának részét képező *Militariában*⁴ különösen érdekes, a szorosán vett had- és katonatörténeti adatokon túl fontos történeti néprajzi, történeti szociológiai és művelődéstörténeti vonatkozású iratesomók találhatóak⁵. Ezekben a fasciculusokban lelhetők fel a szökött katonák vallomásairól készült jegyzőkönyvek, amelyekből a cigány katonákra vonatkozókat helyezem jelen vizsgálódás homlokterébe. A jegyzőkönyveket a Somogy Megyei levéltárban levéltárosként tártam fel az 1990-es évek derekán, 2001-ben pedig 13 cigány katona 14 vallomását forráskiadványban tettem közzé (Nagy 2001: 238–273).

A katonaszökevények véletlenszerűen, feljelentés következtében, vagy a pandúrok szolgabírók által vezetett, időről-időre ismétlődő razziái nyomán kerültek a hatóságok kezére. A *taglia*-számadások⁶ pontosan regisztrálják, hogy mely elfogott szökevények után és kiknek járt fogbér. A 24 ezüstre rúgó tagliát akkor lehetett kifizetni, amikor a szökevény katonákat átadták a katonai karnak Pécsre. Az átadottakról külön listákat vezettek, s a foglyokat átvevő tisztek elismervényeket adtak a vármegye embereinek, melyeket a névjegyzékekkel együtt a főadószedő számadásaihoz csatoltak.⁷ Sem a számadásokban, sem az átadási lajstromokban, sem az elismervényekben nem tüntették fel a szökevények nemzetiségét.

A somogyi iratokban szereplő Puntzi, Sárközi, Babai, Lakatos, Bogdán, Horvát, Árvai, Ignác nevű katonák között több cigány is volt, de ez többnyire csak akkor vehető biztosra, hogyha megmaradt a vallomásukról felvett jegyzőkönyv is, amit magyarul „szabad vallás”-nak, latinul „*benevolum examen*”-nek neveztek ebben az időben⁸.

⁴ SML. IV. 1. j. Somogy vármegye nemesi közgyűlésének iratai. *Militaria*.

⁵ *Conscriptio desertorum militum 1815–1826. Acta desertorum militum 1814–1824. Szökött katonák vallatása (1815–1835). Szökött katonák (1841–1845)*.

⁶ *Taglia* = fogbér, a szökött katona elfogásáért járó jutalom.

⁷ Az iratok lelőhelye: SML. IV.1. j. A *Taglia számadások 1810–1847. c.* csomóban *Taglia* pénzekről vezetett számadás, valamint *Consignatioja Azon Recepisseknek mellyeket T. N. Somogy Vármegyében össze fogdoztatott és a Katonai Karnak által adatott Desertorokrul ki adtak és a Tagliák meg nyérése végett a Pétsi Hadi Comissáriátusságnak által adattak. Az Acta desertorum militum 1814–1824. c.* csomóban *Consignatioja Azon Recepisséknek, mellyeket T: N: Somogy Vármegyébe össze fogdoztatott, és a Katonai Karnak által adatott Desertorokrul ki adtak és a Tagliák meg nyérése végett a Pétsi Hadi Comissariatusnak által adattak.*

⁸ A szabad vallás kifejezés a 18. század utolsó harmadában, a kínvallatás eltörlése után keletkezett. Arra utal, hogy a kihallgatott személy tortúra vagy bármely más kényszerítés nélkül, szabadon tesz vallomást.

A szökött katonák elfogatásukat követően a járási székhelyen, illetve a járások kisebb közigazgatási egységét képező kerületek székhelyein vizsgálati fogságba kerültek. Az említett 14 vallomás jegyzőkönyvét Somogy vármegye középső (Pusztakorpád, Osztopán, Kaposvár, Geszti) és déli (Gyöngyösmellék, Istvándi) részein fekvő helységekből vették fel. Ezt elsősorban a közigazgatási gyakorlat következményének tekinthetjük, megjegyezve, hogy a Militariából feltárt jegyzőkönyveken kívül a vármegyei levéltár más fondjaiban is remélhetőleg még hasonló források.

A vizsgálati szakaszban a katonaszökevényeket, illetve szökéssel gyanúsított férfiakat az illetékes járási szolgabírók vagy esküdtek hallgatták ki, ők írták a vallomásokról a jegyzőkönyveket is. A letartóztatás és a kihallgatás között rövid idő telt el, némely esetben csupán egyetlen nap.

A kihallgatások során a hivatalnokok a megkérdetteknek hasonló tartalmú kérdéseket tettek fel, bár nem ugyanolyan megfogalmazásban és nem ugyanolyan sorrendben. A kérdések tartalmára vonatkozóan nem létezett egységes norma, netán megyei vagy országos hatóság által megjelölt irányelv. A szabad vallások felvételénél követett eljárás teremtette a formai hasonlóságokat, a kihallgatottak helyzetében levő azonosságok pedig a tartalmi hasonlóságokat.

A jogi eljárás további szakaszában a gyanúsítottak Kaposvárra kerültek a vármegyei börtönbe, majd a vármegyei törvényszék (*sedria*) elé. A szabad vallás felvétele és a törvényszéki tárgyalás között eltelt időtartam változatos, nem mutatható ki sem szabályosság, sem egységesség. Az eljárás ezen két állomása között a legkevesebb idő két nap, a legtöbb pedig három és fél hónap.

A törvényszéki szakaszban újabb kihallgatásra került sor, a vádlottak előtt felolvasták szabad vallásuk szövegét, amit vagy megerősítettek, vagy módosítottak. A fentebb említett 13 cigány katona mindegyike megerősítette vallomását a törvényszéken, amit a vármegyei aljegyző vezetett rá az iratokra.

A források elemzésének szempontjai

A kihallgatások folyamán feltett kérdések és a rájuk adott válaszok hasonlóságai lehetővé teszik egységes elemzési szempontok és homogén adatcsoportok kialakítását, ugyanakkor több dimenzióban történő összehasonlításra is lehetőségünk van. A szabad vallásokból nyerhető legfontosabb adatok:

- név és életkor
- vallási és etnikai hovatartozás
- születési/származási hely
- hol, mikor és milyen körülmények között lett katona
- melyik regimentnél szolgált
- a hadseregben megkapta-e a járandóságát
- szökésének, illetve szabadságról való vissza nem térésének okai
- a hadseregtől milyen holmikat hozott magával
- hol és kik fogták el
- a hadseregből történt szökéstől/eltávozástól az elfogásáig hol tartózkodott és mit csinált
- van-e valaminő vagyona
- tud-e más, bújókáló szökött katonákról.

Az iratok kérdőpontjaiból kirajzolódó adatokhoz a kutató sajátos vizsgálati szempontokat kapcsolhat:

- önmeghatározás és más cigányok meghatározása
- emlékezet és narráció a szövegekben
- a közösséghez tartozás sajátosságai és a közösség életében bekövetkezett változások megjelenése a vallomásokban
- az etno- és szociokulturális dimenziók
- állandóság és változás az egyén és a közösség életében
- a tér- és időszemlélet sajátosságai
- kettős világlép megjelenése a vallomásokban.

A vallomások szövegét kettős szűrőn keresztül kell értelmeznünk. Olyan narratívával van ugyanis dolgunk, amely elsődlegesen az emberi emlékezet alapján jött létre (vö. Gyáni 2000). A kihallgatott, sajátos etno- és szociokulturális miliőben született, majd abból kiszakadt szökött katonák emlékezetre épülő szavait az övékétől teljesen eltérő világból származó hivatalnok foglalta írásba, s kérdés, hogy milyen mértékben azonos a lejegyzett szöveg a törvényszéken szóban elmondottakkal?

A vallomások forrásértékét növeli, hogy nem csak az etnikai identitás, hanem az alcsoporthoz tartozás pontos meghatározását is lehetővé teszik. Hogyha a törvényszéki aktában megtalálható a vallomás mellett az esetrajz és a törvényszéki végzés is, akkor az etnokulturális és szociokulturális dimenziók egymásra vetíthetők és részletesebben rekonstruálható a katonák sorsa és értékrendje, ez sajnos a cigányoknál csak két esetben lehetséges (Nagy 1999: 334–338). A vizsgált forrástípust kiemelkedően fontossá és értékessé teszi az elemzésnek ez a lehetősége, mert a történetkutatók számára

ennél az időszaknál is rendkívüli módszertani dilemmát jelentenek a mentalitástörténeti kihívások.

Jelen dolgozatban nincs lehetőségem teljeskörű elemzésre és értelmezésre. Az elemzési szempontok számbavétele elsődlegesen a feldolgozás további lehetőségeit jelöli ki. A minden szempontra kiterjedő elemzéshez a Militaria fond teljes feltárása, valamint az egykorú egyéb források további kutatása szükséges.

Az értelmezés kereteinek kialakításakor figyelembe kell vennünk, hogy a szökevény cigány katonák száma a taglia-számadások névanyaga alapján többre becsülhető, mint ahánynak a vallomása fenn maradt. Ennek az ellentmondásnak a feloldása szintén további források bevonásával és mikrofilológiai igényességű elemzésével lesz feloldható.

Dolgozatomban a továbbiakban a szabad vallásokból nyerhető adatok alapján cigány katonasorsok részleges rekonstruálására, valamint a legfontosabb általánosabb következtetések összefoglalására vállalkozom. Az értelmezést befolyásoló jogtörténeti háttér részletes összehasonlítására nem törekedtem, de az iratok feltárásakor, cigányperek kiadásakor (Nagy 2000, 2001, 2002, 2003) szerzett tapasztalataim és a szakirodalom (Soós 1987, Perger 2005) alapján jelezni kell, hogy az eljárás és az ítékezés a cigány és nem-cigány katonák esetében nem különbözött.

Katonasorsok

A 13 cigány katona életútjának néhány beásokra vonatkozó adatát egy korábbi tanulmányban, más kontextusban már elemeztem (Nagy 1999: 336–337).

A katonák közül 7 fő volt beás, 6 fő pedig magyar cigány. A két csoportot külön választva, vallomásaik minden fontos adatát felhasználva mutatom be életútjuk, illetve katonai pályájuk rekonstruálható mozzanatait.

A Somogy megyei Udvarhely községben született, római katolikus Horváth Mihály 1815-ben 19 éves volt, azaz 1796-ban született. A Jellasics Gyalog Regimentben szolgált, Babócsa helység állította katonának 1814-ben. Röviddel berukkolása után Virovicáról (Horvátország) szökött el egyedül. Szökését azzal magyarázta, hogy nagyon kevés volt a zsold és nem tudta magának megszerezni a *szükséges dolgokat*. Egyébként a zsoldot és minden más járandóságot rendesen megkapott. A katonaságtól a köpönyeget, nadrágot, kabátot és a csákót hozta el, fegyvert nem. A katonai ruházatot Zala megyében, Baksa helységben hagyta egy Csicsa nevű cigánynál. Babócsára

ment a feleségéhez és ott a polgárok elfogták, *mert megesmertek, hogy szökött katona légyek.* Arról nem beszélt, s nem is kérdezték, hogy miről lehetett felismerni, hogy ő szökevény. Tanulságos a többi babócsai cigányhoz való viszonya:

Mindenkor Baboltsán voltam a' Czigányoknál, mivel a' feleségem is ott lakik, azzal voltam, én semmi tolvajságot véghez nem vittem, hanem azon Czigányok tartogattak, de most talán már megunták tartásomat megsokalván, feladtak a' falúsi embereknek, kik mindjárt meg is fogtak.

A szolgabíró azon kérdésére, hogy miért nem jelentkezett valamelyik tisztviselőnél, hogy elkerülje a büntetést, ezt válaszolta:

Én bizony nem tudtam semmit is a Generál Pardon felől, mert ha ezt tudtam volna, minden haladék nélkül vissza mentem volna, 's most is örömet vissza megyek, nem is szököm többet soha.

Egy másik, szintén Horváth Mihály⁹ nevű és római katolikus katonaszökevény 1818-ban 22 esztendő volt, születési éve ennek alapján ugyancsak 1796-ra tehető. Mégsem lehet az előző Horváth Mihálllyal, mert nem Somogy, hanem Zala vármegyében született, Tilajban. Ő a Hiller Gyalog Regimentben szolgált, Zala vármegyében, Végeden fogták meg, Zalaegerszegen tette le az esküt. Öt évet katonáskodott, nem számítható ki, hogy pontosan mikortól, de nyilvánvaló, hogy nagyon fiatalon került rá a munda. Egyszer már megszökött, akkor visszaküldték, 300 ember között kellett átesnie Eszéken a vesszőfutáson (*hatszor fel, hatszor alá*), de ez sem rettentette vissza, hogy másodszor is elszökjön. Akkor is Eszékről szökött el és ő is egyedül, vallomásából nem derül ki, hogy pontosan mikor. Szökésének oka az első vallomásában: *a katonai élet nem tettett, továbbá, hogy nem adtak a Magyar Regementbe, hanem a Rátzok közé 's azokkal nem tudtam beszélni.* Második vallomásában: *El szökésemnek nem volt egyéb oka mind az, hogy a' Feleségemet velem el nem eresztették, nehezen esett tehát hogy a' nélkül el legyek, azért jöttem haza, s' kívánnám is most magammal el vinni.* A zsoldot és a napi kenyéradagot ő is rendesen megkapta. Kabátot, sapkát és egy pár bakancsot hozott el, amiket útközben eldobált. Szökése után hazament Tilajba, majd első vallomása szerint Somogyvárra ment, második vallomása szerint Zicsre (Somogy m.). A két vallomás abban megegyezik, hogy téglás legényként szolgált, amíg Kölkeden az ányosi vendégfogadónál a vármegye pandúrjai el nem fogták 1818 júniusában. A szökés és

⁹ Tőle két vallomás is található az iratok között, 1818-ból és 1819-ből.

az elfogás közötti időtartam nem határozható meg. Ő sem adta fel magát, egyáltalán nem állt szándékában visszamenni a hadseregbe. Somogyban tudatosan igyekezett beilleszkedni, rendezett életmódot kialakítani, de törekvése nem járt sikerrel, mert őt is felismerték és elfogták. Első vallomásában ez olvasható erről:

A miulta haza jött már meg is házasodott, tudta azt hogy szökött katonának nem szabad házasodni, megmondotta é somogyvári Plebanus Urnak hogy szökött katona minekelőtte öszve adta?

Azt gondoltam hogy nem fognak reám esmérni, somogyvári Plebanus Urnak sem mondtam meg hogy mitsoda Ember vagyok, mert nem adott volna öszve.

Második vallomásában érdekes adat szerepel arról, hogy nem volt nehéz elszegődni, a téglás mester, aki nem is sejtette, hogy desertor, *mindjárt a nélkül hogy Levelet kérdezett volna meg fogadott.*

A római katolikus Nyári József a Somogy megyei Boronkán született, az életkorából számítva 1797-ben. 1820-ban, vallomása időpontjában 23 évesnek mondta magát. Hat esztendő t szolgált a Hessenhamburg Regimentben. Veszprém vármegyében, Devecser helységben fogták meg katonának, az édesapja ott lakott. Laibachban esküdött fel. Egy ideig Székesfehérváron volt az ispotályban. Felgyógyulása után bekvártélyozták és onnan szökött el egy éjszaka. Szökésének indoka: *nem láttam Atyámfiat azokat meg látni kívántam. A lenungot (zsold) és a kenyéradagot ő is mindig megkapta. Rossz bakancsát és sapkáját hozta magával, a többi ruhát a kvártélyon hagyta. A bakancs elszagगतódtott, a sapkát pedig Ádánd közelében eldobta. Szökése után nem találta a helyét, egyik Czégány Tanyárul a' másikkra tsavarogtam – mondta. Egy ideig Szilban a nénjénél tartózkodott, de onnéd minden felé ell jártam faluba nem félvén hogy reám esmérjenek, a szili cigányok ugyanis nem tudták róla, hogy szökött katona. Lólopásba keveredett, amiből kihallgatásakor próbálta magát kimagyarázni, de hasztalan tagadott és ellentmondásokba bonyolódott. Vámosról valóknak adva ki magukat, Gesztiben egy Horváth Miska nevű igali cigánnyal elcsalták a libbentősi molnár két lovát. A lopott lovokról Horváth Józsi toponári cigány közreműködésével hamis iratot csináltatott. Vallomásában azt állította, hogy bor árával tartozott a szili kocsmárosnak, akinek adóssága fejében átadta a lovakat. Gesztit kerülte, de amikor Karádra tartva keresztül kellett mennie a falun, a molnár felismerte és átadta a járási esküdtnak.*

Horváth József római katolikus, Szentgyörgyváron (Zala m.) született cigányt 1835. júniusban hallgatták ki, akkor 36 éves volt, születési éve tehát 1799-re tehető. Elfogásától fogva vélhető volt, hogy nem szökevény, s valóban állítja, hogy nem is volt soha katona, öt év előtt megfoglák ugyan Sümegen, de elbocsátották alkalmatlanság miatt. *Nem szöktem 's nem Csavarogtam kárt sem tettem senkinek soha Kovátsságbul éltem mint szegény ujj Polgár szokott élni.* Vallomására 1835. augusztusban a törvényszéken a következő végzést vezették rá (ő az egyetlen, akinél ismerhető a törvényszéki ítélet): *Véssey Antal Szbiró Úr vallásával együtt ezen állítólag szökött Katonát Szigethy Nemes Zala Vármegyei Fő Biró Urnak külgye által azon hivatalos meg kéréssel, hogy ha tsak ugyan igaz, hogy Sümeg Hadfogadó Karnál szolgálatra alkalmatlannak találtatott, szabadon bocsájtani ne terheltesen.*

Sárközi Ferenc kihallgatása 1843. áprilisban történt. A római katolikus, akkor 35 éves (születés éve ennek alapján 1808) muzsikus cigány ormányi (sic!)¹⁰ születésűnek mondta magát. 1830-ban, 25 éves korában Háromfa és Agarév helységek (Somogy m.) állították ki katonának. A Gollner Gyalogezredben szolgált. Járandóságát ő is rendben megkapta, ennek ellenére mégis megszökött, kétszer sikertelenül. A második szökés után Pécsről Pestre, onnan Sopronba kísérték. 1836-ban Sopronból szökött el, immár harmadszor és sikerrel, társak nélkül. *Jóllehet nem hites felségem kivel élek, de több tőle lévő gyermekeimre gondoltam, 's el szánásból szöktem meg* – mondta a vallomásában. A köpönyeget, csákót, überschlinget¹¹, paganetot, bakancsot, nadrágot, dolmányt, mellényt vitte magával, de a katonai ruházat csak rövid ideig volt rajta, a soproni Kurutz-dombnál eldobálta és ingben, gatyában Nemesapátiba (Zala m.) ment egy árendás cigányhoz (!), annál tartózkodott egy ideig. Harmadszori szökését követően hét évig muzsikálásból és kovácsmesterségből élt, az utolsó három évben a Zala megyei Bocska helységben. Itt fogták el a somogyi pandúrok. Feleségével és gyermekeivel kísérletet tett, hogy tradicionális megélhetési módokra építve megszilárdítsa a helyzetét. Abban, hogy ez csak átmenetileg és részlegesen sikerült, szerepe lehetett annak is, hogy minden vagyónát a kovácsoláshoz szükséges szerszámai jelentették.

Tóth Simon római katolikus cigány Veszprém megyében, Ócs községben született, 1803-ban. Kihallgatásakor, 1843-ban 40 éves volt. 1820-ban a Somogy vármegyei Kereki helység állította ki katonának. Temesváron szolgált

¹⁰ A Zala megyei Ormánd helység.

¹¹ Rövid kabát. A német überschlangenből (beborít, betakar).

mintegy három-négy hónapot a Gróf Sz: Julián Regimentben¹², zsoldját mindenkor rendben megkapta. Amikor városi sétára kapott engedélyt, megszökött frakkban, nadrágban, lajbiban és bakancsban. A katonai ruházatot Temesvár határában egy árokba dobálta, ingben és gatyában ment egyenesen Gamásra a feleségéhez, aki a nényénél maradt. Gamásról a feleségével együtt az akkor Vas megyéhez tartozó Börzönczére ment és új életet kezdett. 17 évig „rejtőzködött” itt és üzte sikeresen a téglás mesterséget. Majd hat éven *hol itt, hol amott* dolgozott. 1842. őszén visszament Gamásra. Pusztai József babodpusztai cigánylegény feljelentette és a pandúrok elfogták. Arra a kérdésre, hogy visszamenne-e az ezredéhez, így válaszolt: *Ha feleségem és 3 kisgyermekem nem volnának, talán akkor még is vissza kíváncsoznék, de így ezeket sajnálom, hogy éhen halnak.* Külön említést érdemel, hogy Gamáson nem a téglás, hanem a kolompár mesterségből élt. Az erre vonatkozó adat bizonyítja, hogy a 19. század első felében a kolompárság még nem vált az oláh cigányok kizárólagos mesterségévé, hanem magyar cigányok is üztek, illetve nem szorultak ki ebből, a koraújkor óta eredetileg általuk gyakorolt iparból (vö. Nagy 1998: 299).¹³

A hét beás férfi közül ötnek a vallomását 1819. május 17-én vették fel Gyöngyösmelléken (akkor Somogy, ma Baranya m.), egyet nyolc nappal később ugyanott. Ez a hat ember 1819-ben, szervezett razzia során történt elfogatásukkor egyaránt Dráva-menti falvakban tartózkodott. Kalányos Mihály kivételt jelent, ő a Kaposvár és Marcali közötti térségben fekvő Bukógáton dolgozott, kihallgatása valamivel korábban, 1818. szeptemberében történt, s eltérőek voltak elfogásának körülményei is.

Kalányos Mihály 1818-ban mintegy 26 esztendősnak mondta magát, születési éve ennek alapján 1792-re számítható. Erdélyben született, de a közelebbi helyet nem tudta, *mint hogy kicsinségemben onnéd elszakattam.* Óhitű, azaz görögkeleti vallású volt, Horvátországban, Bukovica helységben fogták meg katonának, Eszéken tette le az esküt. A Hiller Gyalog Regimentben szolgált. 1819-ben szabadságra engedték, megbetegedett, mire meggyógyult, akkorra a szabadságos ideje kitelt. A szintén desertor Kalányos Jancsi és Kalányos

¹² Az „Sz.” szigla feloldása bizonytalan.

¹³ A „kolompárt” a hazai szakirodalomban gyakran olyan oláh cigány nemzetségnévként határozzák meg, amelyik valamely őstől származik. A történeti adatok azt bizonyítják, hogy ez nem lehetséges. A kolompár/kompolár a német clampfer, klemper, kasselmacher, kuferschmid kifejezésekkel van kapcsolatban, melyeknek jelentése bádogos, üstkészítő, rézműves. A kolompár szó eredetileg a cigányoktól független foglalkozásnév, amit a 16. századtól bizonyos fémműves kárpáti cigányokra is alkalmaztak. Az oláh cigányokkal kapcsolatban a 18. század óta bukkan fel, mint a latin ahenarius magyar megfelelője.

Gyuri unszolásának engedve nem ment vissza alakulatához és nem is jelentkezett a hatóságoknál. Ő is arról számolt be, hogy döntésében a katonai járandóság nem játszott szerepet, zsoldot és ellátmányt ő is mindig hiányosság nélkül megkapott. Attól fogva, hogy hazajött, a bukógáti erdei telepen teknőket és kanalakat csinált. A bukógáti lakosok fogták el és adták át a hatóságoknak. Arra a kérdésre, hogy hol tud még szökött cigány katonákat, másokkal ellentétben nem adott tagadó vagy kitérő választ, hanem ezt mondta: *az Előljáró Czigányokat kell bé fogdozni, tústént ellől fogják állítani, ha mindjárt az negyedik Vármegyébe megy is által* [a szökött katona].

Ignátz Gyuri a Somogy megyei Szentesen született 1784 táján, kihallgatásakor 35 esztendősnak mondta magát. Ő az egyetlen a beások közül, aki nem óhítú, hanem római katolikus. Vallomásának érdekes adata, hogy *oláh cigánynak* határozta meg magát. Családja feltehetően már a 18. század dereka óta Somogyban, vagy valamely szomszédos megyében élt. A Dráván túl, Horvátországban fogták meg katonának 1804-ben, Eszéken assentirozott. Fél év múltán egyedül szökött meg eszéki szállásáról, ingben, gatyában, semmi egyebet nem vive magával. A lenungot mindig megkapta, de *nem tettett a' Katonai élet* – mondta vallomásában. Szökését követően másfél évtizedig sikeresen rejtőzködött különféle helyeken *a' Gunyhóban ... teknyőket tsínálván*. A hatóságoknál nem jelentkezett, mert nem akart visszamenni. Végül a somogyi pandúrok fogták el egy erdei telepen.

Kalányos Istók nem ismerte születése helyét. 1819-ben 45 éves, Mária Terézia uralkodása idején született 1774 táján. Egy hitvány nadrágban, bakancsban, kitliben és sapkában szabadságra jött haza 1812-ben és nem tért vissza, *mivel sajnáltam az vélem levő öreg apámat Feleségemet, és gyermekeimet*. A katonai ruhákat az apjának adta. Teknővájásból élt, *szanaszét jártam az erdőbe dolgozni mind a' féle ohlá Czigány*. A Dráva közelében fogták el a pandúrok. Tudomása volt Alsószentmártonban (Baranya m.) tartózkodó más teknős cigány katonaszökevényekről, de nevüket nem tudta vagy nem akarta őket elárulni.

Öreg Kalányos György *tekenő csináló* cigány vallomástételekor 56 esztendő volt, születési éve 1763-ra tehető. 1796-ban, 33 éves korában Boldogasszonyfán (Somogy m.) fogták meg katonának. Kilenc esztendeig szolgált a Vukacsovics Gyalogezredben, 1805-ben többet magával Itáliából jött haza szabadságra és nem ment vissza. A katonai ruházatot hazatérte után is viselte, nadrágot, kitlát¹⁴, sapkát, bakancsot. 1819. májusban fogták el a somogyi pan-

¹⁴ Kitli, kitla. Rövid kabát.

dúrok a Dráván túl. Vallomása nem tartalmaz adatokat arról, hogy hol tartózkodott közel másfél évtizeden át. Mivel bevallása szerint vagyona egy szekér és egy ló, feltehető, hogy faluzással tartotta el magát és teknőket árult. Ő is arról számolt be, hogy Alsószentmártonban tud más szökevény cigányokat.

Egy másik Kalányos György 30 esztendő s volt 1819-ben, születési éve ennek alapján 1789. A Ferenc Károly Gyalogezredben szolgált, 1813-ban félévi katonáskodás után Horvátországból a varasdi transzportházból szökött el az iharosberényi Kalányos János biztatására. Katonai felszereléséből nadrágot, lajbit, kitlit és egy pár bakancsot vitt magával, s ezeket továbbra is hordta. Szökése után mindvégig a Dráva melletti Péterhidán tartózkodott és teknőket csinált. Érdekes mozzanata vallomásának válasza arra a kérdésre, hogy kik voltak még társai a szökésben: *Nem volt több Társam azon az egyen kívül, a' kit Kolompár (sic!) Jantsinak föllebb említettem, és Iharos Berényi Pusztán lakik többi Oláokkal.* Ugyanazt a személyt nevezi Kalányosnak és Kolompárnak is. Beásoknál a Kolompár név merőben meglepő, az ellentmondás valószínűleg azzal magyarázható, hogy a teknős cigányok is több nevet használtak.

Az iratok nem utalnak arra, hogy a két Kalányos György rokonságban állt volna egymással. Életkoruk alapján nem lenne kizárható, hogy apáról és fiáról van szó, az idősebbik neve előtti „öreg” kitétel is erre enged következtetni. Konkrét találkozási pontok azonban nincsenek az életükben.

Kalányos Miska *Tekenyő* csináló cigány a Baranya megyei Szentertszébeten született. 1819-ben életkora 27-28 év, vagyis 1791–1792-re tehető a születési éve. Horvátországban, Bukovica helység állította ki katonának 1811-ben. Figyelmet érdemel az a megjegyzése, hogy a *Hellységnek az oláh Biro pénzért adott ell.* Katonának adásakor nagyon fiatal volt, 19-20 éves, talán ezzel magyarázható, hogy közösségének vezetője rendelkezett a sorsa felett. Ő is oláhokról beszél, s nem cigányokról, a két etnikus jelzöt nem is társítja, miként másokhoz hasonlóan a teknőcsináló meghatározást is önmagában használja. A Hiller Gyalog Regimentben szolgált, 1818. szeptemberben szökött el Eszékről egy Horváth Mihály nevű somogyvári magyar cigánnyal. Zsoldját rendszeresen megkapta, szökésének indoka: *Mivel szabadságra soha sem botsáttattam haza.* Katonai ruházatából kabátot, nadrágot, sapkát, bakancsot, pruszlikot, köpönyegét hozott el, de eldobálta ezeket, mivel rongyosak voltak. Nem akart a katonasághoz visszamenni, ezért nem jelentkezett a hatóságoknál. Szökése után a Dráva mentén egyedül csavargott, amíg a mozsói erdőben a pandúrok el nem fogták. Vallomásából arra lehet következtetni, hogy azokat, akiket 1819. májusban vele egyidőben hallgattak ki, ő adta fel.

Az 1779 körül Vejtiben (Baranya m.) született Csonka Gyuri 1819-ben a 40. életévében járt. 1803-ban Boldogasszonyfán fogták meg katonának. Mindössze fél évet szolgált, alakulatának a nevét sem tudta megmondani. Azt vallotta, hogy *mivel beteges állapotom miatt a' Regementnél hasznomat nem vehették nyertem Szabadságos Levelet.* Hazatértét követően Baranya megyében, a dárдай uradalomhoz tartozó Alsószentmártonban tartózkodott és teknőket csinált. Szándékában volt visszatérni alakulatához, de rokonai nem engedték. A járási esküdt kérdéseire azt mondta, hogy a vele anyai ágon rokonságban álló, Piskón (Baranya m.) lakó Ignácz András Ohlá Czigánynak (sic!) adta át a szabadságos és a capitulationalis levelét, aki később azt mondta neki, hogy az iratok elvesztek. Az iratai nélkül pedig nem mert jelentkezni a hatóságoknál.

Következtetések

Az a tény, hogy oláh és német cigányok a vizsgált iratokban nem szerepelnek, arra utal, hogy a letelepedettség erősebb fokán élő csoportokból kerültek ki a katonák, a független vándorló oláh és német cigányok elkerülték a katonákkal és a hatóságokkal való találkozást.

A beások önmagukat oláh cigánynak, oláhnak, tekenyő csinálónak nevezték, a más csoportbelieket többnyire cigánynak, ritkább esetben magyar cigánynak. A magyar cigányok önmagukat új polgárnak vagy cigánynak mondták, egyetlen esetben muzsikusnak, más cigányokat pedig megkülönböztetések nélkül cigánynak. Az identitás szociális és etnikai meghatározása és a nyelvhasználatban történő kifejeződés a magyar és a beás cigányoknál is következtelen, ám ugyanakkor sokszínű. A 19. század első felében többféle elnevezés élt egymás mellett, amelyek kifejezik a cigányok 18. század óta felerősödött differenciálódását és a csoportkarakter határozottabb elkülönülését. Az identitás konstruálódásában (Fejős 1996, Tengelyi 1998) mindkét csoportnál, beás és magyar cigányoknál is megjelennek a külső hatások. A magyar cigányoknál az önmeghatározásba beépült a 18. századi rendeleti politika hatására kialakult „új polgár” elnevezés, a beások önmeghatározásába pedig a szintén 18. században kialakult „oláh cigány” megjelölés (Nagy 2001: 24–25).

A beás katonák egy kivételével görögkeleti vallásúak, ami közösségeik korábbi kulturális környezetére utal, illetve arra is, hogy a csoportjuknak a Dunántúlra érkezése óta nem telt el annyi idő, hogy jelentős vallási asszimiláció következett volna be. Ezzel szemben a magyar cigányok valamennyien

római katolikusok, ami arra utal, hogy tartósan letelepedett közösségben születtek. A születési/származási helyre vonatkozó adatok is ezt erősítik meg. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a beásokról ebben a vonatkozásban nem rajzolható homogén kép. Egy részük (Kalányos Mihály, Öreg Kalányos György, Kalányos György) olyan közösségből származott, amely az ő születésük idején (25-50 évvel korábban) még nem a Dunántúlon élt (erre utal az erdélyi származás, illetve az, ha nem ismerik születésük helyét). Három beás katona (Ignácz Gyuri, Kalányos Miska, Csonka Gyuri) olyan közösségből származott, amely az ő születésük idején (30-40 évvel korábban), vagyis az 1780-as évektől, esetleg már korábban is letelepedett volt. Ebben a vonatkozásban a most vizsgált forrástípus adatait a továbbiakban a 18. századi cigányösszeírások adataival lenne szükséges összevetni (Nagy 2008: 37).

Azok az adatok, amelyek arra vonatkoznak, hogy a vallomást tevők hol, mikor és hogyan lettek katonává, azt mutatják, hogy a cigány katona a fogott katona sajátos típusát jeleníti meg, akit a helységek állítanak ki, s amelyre fentebb említettem már példát. A 13 cigány férfi közül csupán egyetlenegy (Nyári József), akit nem megfogtak, hanem felesküdt.

A cigány és nem-cigány katonák közötti kulturális különbségek a szökések indoklásából rajzolódnak ki legerősebben. A cigány katonákat jobban inspirálta a szeretteik utáni vágyódás és a család iránt érzett aggodalom, míg a nem-cigányok főként a katonaelet nehézségei, a general pardon elviselhetetlensége miatt vállalták a szökés kockázatát. Csupán ketten említik szökésük okaként a katonaelet nehézségét (Horváth Mihály és Ignácz Gyuri). Igazából több személy esetében is – főként beásoknál – nem szoros értelemben vett szökésről, hanem a szabadságról való vissza nem térésről beszélhetünk. A fegyelemsértést ezekben az esetekben nem önálló elhatározás, hanem rokon befolyás váltotta ki, s az itthon maradásra rábeszél, rákényszerített katonák tanácsalanok voltak, hogy mit tegyenek az így kialakult situációban, kétféle kötelességtudat között ingadoztak, s nem is ismerték az ide vonatkozó szabályokat. Azzal, hogy otthon maradtak, családjukban helyre állt a megbomlott gazdasági, szociális és érzelmi egyensúly. A család, a közösség iránti szolidaritás erősebbnek bizonyult a félelemnél, az érzelmi-erkölcsi elkötelezettség fölébe kerekedett a törvénytábla kötelezettségnek.

A katonaelet idegen, néha félelmetes, a saját közösségétől gyökeresen különböző világot jelentett a cigányok számára (főként ha sajátos problémák is járultak hozzá, pl. a fentebb említett Horváth Mihály nyelvi nehézségei), ugyanakkor erős alkalmazkodási késztetést is. A vallomások csekély adattal szolgálnak arról, hogy a cigány katonáknak milyen volt a helyzete az alakula-

tukban, érték-e őket sérelmek, megkülönböztetések. A szökések indoklásából óvatosan vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a hasonló élethelyzetből adódó egymásrautaltság erősebb volt az etnikai különbözőségnél. A különbségek akkor erősödtek fel, amikor visszatértek saját, eredeti közösségükbe.

A családjukhoz, közösségükhöz visszatérő cigány katonáknak rejtőzködniük kellett, ám ennek ellenére csaknem valamennyien tanult mesterségük gyakorlásához próbáltak visszatérni. A rejtőzködés technikája nem rekonstruálható részletesen, az viszont egyértelmű, hogy sikeres volt, akár évtizedekig is (a szökés és az elfogás közötti időtartam rajzolja ezt ki). A beás férfiak az erdei teknővájó „telepen”, vagy a kunyhóikban hosszú ideig folytatták hagyományos teknővájó mesterségüket, a hatóságok az adatok tanúsága szerint hosszú évekig sem mentek ezekre a helyekre. A vallomások keletkezési évében készült vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a katonaszökevények felkutatására irányuló akciók vagy felső utasításra, vagy feljelentés okán zajlottak. A pandúrok legnagyobb, legszervezettebb akciójára 1819-ben került sor Somogy megyében.

A beás és a magyar cigány közösségek között jelentős különbségeket fedezhetünk fel. A beások tradicionálisabb, stabilabb, szolidárisabb közösségbe és családba tértek vissza, ugyanoda ahonnan elmentek, de legalábbis ahhoz közeli településen élő rokonokhoz. A magyar cigányok sokszor nem ugyanott találták a családjukat, közösségeik szétziláltak voltak, amelyek nem mindig vállalták szívesen a hazatérő támogatását és élelmezését, míg a beásoknál igen. A jelenség mögött a két csoport eltérő történelmi útja és eltérő közösségszerveződése húzódik, az akkulturációs folyamatba történő bekapcsolódás kronológiai különbsége, ami összefügg a migráció és a letelepedetté válás időrendi különbségével is. Nézetem szerint a régebben az országba érkezett és korábban letelepedetté vált magyar cigányokat erőteljesebben érintette a 18. századi rendeleti politika közösség- és családbomlasztó hatása, mint a beásokat (Nagy 1999: 330–331).

Összegzés

A Somogyból származó vallomások alapján a cigány katonák kulturális attitűdjéről, értékorientációjáról megfogalmazható legfontosabb általános következtetések egybeesnek a történelmi, néprajzi és kulturális antropológiai szakirodalom megállapításaival (Acton 1994, Soós 1994, Prónai 1995, Nagy 1998, Szuhay 1999). Ez megerősíti azt, hogy a szóban forgó forráscsoport hitelesen közvetíti a cigány katonák érzelmeit és cselekvéseik indokait, ak-

kor is hogyha a törvénytörvényeségi jegyző esetenként nem szó szerint jegyezte le a katonák vallomását.

A tárgyalt források egyediak, más iratokban hasonló adatok nem találhatóak, s a kutatók számára olyan lehetőséget kínálnak, amelyeket más dokumentumok csak korlátozottan. Az olyan információkat, amelyeket a későbbi korszakokban a katonalevelekből ismerhetünk meg, a 19. század első felében a vallomások nyújtják. A vallomások területileg kiterjesztett kutatása, a nagyobb minta alapján történő feldolgozás sajátos cigány katonai- és mentalitástörténet megrajzolását tenné lehetővé, amely a történelmi tudatot és a magyarországi cigányképet is befolyásolná. Forrásaink bizonyítják, hogy a saját írásbeliséggel és értelmiséggel még a 19. század első felében sem rendelkező cigányságról a környezetük által létrehozott források is nyújthatnak hiteles információkat, s az etnikai reprezentáció történelemgyártó törekvéseit mellőzve segíthetik a pozitív minták kialakítását.

Szakirodalom

ACTON, Thomas

1994 *Egység a különbözőségben*. In: BÓDI Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok 2*. Magyar Néprajzi Társaság–Mikszáth Kiadó, Salgótarján, 89–98.

FEJŐS Zoltán

1996 Kollektív emlékezet és az etnikai identitás megszerkesztése. In: DIŐSZEGI László (szerk.): *Magyarságkutatás 1995–1996*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 125–140.

GYÁNI Gábor

2000 Emlékezés és oral history. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 128–144.

NAGY Pál

1998 *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár.

1999 „Kicsinségemben elszakattam”. Cigány közösség, szocializáció és gyermekors Magyarország a 16–19. században. *Educatio* VIII. (2) 320–338.

2000 *Cigánypercek Magyarországon I. rész. Korai percek (1506/1534–1715)*. (Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok, 1.) PTE–BTK–Romológia Szeminárium, Pécs

- 2001 *Cigánypererek a Dél-Dunántúlon 1796–1847.* (Romológiai Kutatóintézet Közleményei, 6.) Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd
- 2002 *Cigánypererek Magyarországon II. rész. 1715–1758.* (Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok, 9.) PTE–BTK–Romológia Tanszék, Pécs
- 2003 *Cigánypererek Magyarországon (1758–1787).* (Romológiai Kutatóintézet Közleményei, 7.) Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd
- 2008 Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In: MIKLÓSI László (szerk.): *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok (17.) Országos Konferenciája 2007. október 13–14.* Történelemtanárok Egylete, Budapest, 35–50.
- PERGER Gyula
- 2005 Egy kóbor cigányok ügyében lefolytatott per néprajzi tanulságai. In: MÁRFI Attila – KOSZTICS István (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I.* Emberháza Alapítvány–Erdős Kamill Cigánymúzeum–Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Pécs, 71–106.
- PRÓNAI Csaba
- 1995 *Cigánykutatás és kulturális antropológia.* (Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok, 1.) ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Szakcsoportja–Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke, Kaposvár
- SOÓS István
- 1987 Cigányper Sopronban (Adalékok Sopron és a cigányság XVIII. századi kapcsolatához). *Soproni Szemle* XLI. 225–237, 320–329.
- 1994 Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására. (Az 1792/93. évi országgyűlési politikai-közigazgatási bizottság cigányügyi munkálatai). In: DRASKÓCZY István (szerk.): *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére.* ELTE, Budapest
- SZUHAY Péter
- 1999 *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája.* Panoráma, Budapest.
- TENGELYI László
- 1998 Élettörténet és önazonosság. In: Uő: *Élettörténet és sorseseemény.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 13–48.